

ארכיון החכם באשי באסתנבול

ירון הראל

הארכיון

על חשיבותו של חומר ארכיוני למחקר ההיסטורי אין צורך להאריך, אף שהמקורות הארכיוניים אינם המקורות היחידים העומדים לרשות ההיסטוריון. מחקר היסטורי יכול להתבסס על מקורות כגון ספרות תורנית, ספרות נוסעים, עיתונות, ביוגרפיות, אוטוביוגרפיות ועוד. רשימה זו יוצרת תחושה של שפע מידע, אך המידע המצוי בהם מקוטע וחלקי בלבד. אלכסנדר ביין, מנהלו לשעבר של הארכיון הציוני המרכזי והגנו הראשון של מדינת ישראל, קבע כי

מי שרוצה לעקוב ולתאר את דרך פעולתם של אישים ושל גופים ציבוריים בפרטים ובעומק, להכיר לאשורם את המניעים – בערבוב ובמזיגה של האנושי-פסיכולוגי והענייני, של הראציונלי והאי-ראציונלי, התכליתי והרגשי – ולתאר את החיים האלה בנאמנות, לא יוכל לעשות זאת בלי החומר האינטימי יותר של הארכיונים הציבוריים והפרטיים.¹

להלן נעסוק בארכיון ה"חכם באשי" באסתנבול. חשיפת קיומו של ארכיון זה, כארכיון שלם, היא ציון דרך משמעותי מאוד, שכן הארכיון נחשב אבוד במשך שנים רבות, ושמעות אודות שריפתו, גניבתו או גניזתו עברו מפה לאוזן. לכן, לא נעשה בו שימוש מחקרי, למעט במאמר של פרופ' יהודה רצהבי, המתבסס על תצלומי מספר תעודות הקשורות ביהודי תימן, שהגיעו לידי באקראי.² הארכיון צולם בראשית שנות השבעים, ומאז נחו התצלומים למעצבה מבלי שתשוף אותם עין החוקרים. אחת הסיבות לכך היתה ההנחה, שנתגלתה בדיעבד כמוטעית לחלוטין, כי רוב החומר המצוי בהם עוסק בענייני אישות דווקא.³

* דברים שנאמרו במכון בן-צבי, כ' באייר תש"ס (25 במאי 2000), בכינוס הבינלאומי "זהות וזכרון – הישגים ויעדים בחקר קהילות ישראל במרחח על סף המאה ה-21".

1 א' ביין, "על עתידו של עברנו – מצבם וגורלם של הארכיונים היהודיים בתפוצות ובארץ", ארכיון 4 (תש"ן), עמ' 30-31.

2 רצהבי, "איגרות יהודי תימן לר' חיים נחום ז"ל", סיני עב (תשל"ג), עמ' קמד-קס.

3 ברצוני להודות לגב' הדסה אסולין, מנהלת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, על שגילתה את אוזני על מציאות התצלומים, שחשיבותם האמיתית נתגלתה רק לאחר שעברתי על המסמכים השונים.

אביגדור לוי הראה כי מבחינת חיי הקהילה היהודית באסתנבול, היתה מישרת החכם באשי בעלת חשיבות רבה רק משנת 1860 ואילך.⁴ עד לשנה זו התמנו למישרה אישים שלא משייכת העילית של תלמידי החכמים בבירה, ועל כן היא היתה בעיקר מישרה ייצוגית וטקסית. לדבריו, אם שימש החכם באשי בשנים אלו גם כאיש קשר בין הקהילה לשלטונות, עדיין נעשה הדבר באופן מוגבל ביותר. רק משנת 1860 החלו מתמנים למישרה רבנים מן השורה הראשונה, כגון הרבנים יעקב אביגדור (1860-1863) ויקיר גירון (1863-1872), ובעקבות זאת חלה עלייה בחשיבות המישרה. לדוגמה, שתי המישרות – חכם באשי ו"הרב הכולל" – אוחדו למישרה אחת.

במקביל לכך, כל קהילה גדולה יכלה לבחור לה חכם באשי, ולנהל את ענייניה באופן אוטונומי. אמנם החכם באשי באסתנבול הוכר על ידי השלטונות כראש העדה ("מילת") היהודית בכל רחבי האימפריה, והוא שייצג את המילת היהודי בטקסים הממלכתיים, אך לא היתה לו עליונות היירארכית על הרבנים הראשיים של יתר קהילות האימפריה, או סמכות להתערב בענייניהן. אף שעד לשנות השבעים היו הרבנים הראשיים בערי האימפריה מתמנים על פי המלצת החכם באשי באסתנבול, בדרך כלל היתה זו רק "חותמת גומי", שאישרה את רצון הקהילות. אף על פי כן, החכם באשי באסתנבול היה מוכר, גם על ידי יתר קהילות היהודיות, כגורם המקשר בינן לבין "השער העליון". בזכות מעמדו כאישיות היהודית הבכירה ביותר במערכת השלטון העות'מאנית, כונה החכם באשי בפי הפונים אליו בכינויי מלכות כגון "מלך יושב על כסא" או "מלכא דיהודאי".

אם כן, חשיבותו הגדולה של ארכיון החכם באשי באסתנבול היא בראש ובראשונה בהיותו "ארכיון יהודי". ארכיון כזה נותן מידע בלתי אמצעי, מנקודת המבט של היהודים עצמם, על חייהם הפנימיים ועל אירגונם הקהילתי, הארצי והבינ'ארכי. בארכיונים באירופה אין תיקים מסודרים המוקדשים ליהודי המזרח התיכון, או מידע מרוכז על יחסיהם עם סביבתם, והמידע הקיים משקף כמעט תמיד נקודת ראות חיצונית, ואילו בארכיון החכם באשי יש אוסף תעודות שנכתבו על ידי יהודים, על יהודים ומתוך זווית ראייה של יהודים.

ארכיון החכם באשי משלים את החסר בארכיון חברת "כל ישראל חברים" (כ"ח), המצוי בפריס. קשה להפריז בחשיבותו של ארכיון זה לתולדות קהילות המזרח הקרוב: שליחי חברת כ"ח שפעלו כמעט בכל הקהילות הגדולות באזור, העלו על הכתב את דיווחיהם המפורטים אודות קהילות אלו. הדיווחים עסקו בחיי הרוח והתרבות, בדרכי ההנהגה והמשטר, ביחסים עם השלטונות ועם החברה הסובבת, במצב הכלכלי, ועד לזוטרות, דוגמת הכאת יהודי ברחוב וכדומה. עם זאת, גם בארכיון זה, כבארכיונים של המדינות השונות, בדרך כלל הכותבים הם שליחי כ"ח, שאינם מבני המקום, שתיארו את הדברים מזווית ראייתם. השעבוד לרעיונותיה של כ"ח הביא את שליחיה של חברה

4 א' לוי, "הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835-1865", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 38-56.

זו לצבוע לא פעם את תיאורי המצב הריאלי בצבעים קודרים.⁵ לעומת זאת, התעודות בארכיון החכם באשי משקפות את דימוי הקהילות ותיפקודן בעיני עצמן. החומר בארכיון החכם באשי כולל כעשרת אלפים דפים, השמורים בדרך כלל במצב טוב. התכתובת היא בעיקר פניות לחכם באשי בעניינים הקשורים ליחסים עם השלטונות וליחסים הפנים-קהילתיים. באים בהם ענייני מינהל, כספים, דת, רבנות, הנהגה ומשטר, מסים, משפט, חינוך, אישות ועוד. התעודות כתובות ברובן בשפה העברית, בכתב "חצי קולמוס", ומיעוטן הגדול בלאדינו, בערבית ובצרפתית.

מסמכים לא מעטים בארכיון נכתבו בשנים 1837-1872, אך עיקר הקורפוס מאוחר יותר. חלק גדול הוא מימי כהונתו של הרב משה הלוי (1872-1908). תקופה זו מסמנת מיפנה במעורבות החכם באשי באסתנבול בענייניהן הפנימיים של הקהילות השונות. אמנם, התקופה תוארה לאחרונה כתקופה "חשוכה", שבה השתלטו מחדש הכוחות השמרניים בחברה היהודית באסתנבול על מוסדות הקהילה,⁶ ובכל זאת, בתקופה זו חדרה המודרניזציה לקהילות השונות, חינוך מודרני הונחל לחלקים הולכים וגדלים מן הנוער היהודי, והשתנו דפוסי החיים בתחומי הבית, הרחוב, החברה, התרבות, הכלכלה והמימשל. אפשר ליחס את ריבוי המסמכים בתקופה זו לעלייה שחלה במספר הסכסוכים בענייני הנהגה ומשטר, שהביאה לריבוי פניות לחכם באשי באסתנבול, בבקשה שיפעיל את השפעתו במסדרונות השלטון.

מכתבים רבים שרדו גם מתקופת כהונתו של הרב חיים נחום. הרב נחום החל את כהונתו לאחר מהפכת "התורכים הצעירים" בשנת 1908, ומופנים אליו מכתבים עד לשנת 1919. תקופה חשובה זו באסתנבול כבר הוארה בחלקה על ידי אסתר בנבסה, באמצעות מסמכים מארכיון כ"ח ומוזוית הראייה של הרב נחום עצמו.⁷ לעומת זאת, המסמכים בארכיון החכם באשי פורשים תמונת מצב כמעט מלאה, בתקופה שבה ניסה הרב נחום להרחיב את תחומי סמכותו לענייניהן הפנימיים של יתר קהילות האימפריה. תעודות רבות עוסקות בבקשות מן הרב נחום שיתערב במחלוקות בין רבנים בקהילות השונות, ובעיקר בירושלים. להמחשת העניין – ד"ר אברהם חיים פירסם לפני שנים רבות תעודה חשובה בנושא הזה,⁸ תעודה שהיתה המקור הראשוני היחיד שהיה ידוע מן התכתובת מירושלים לאסתנבול במחלוקת הרבנות. והנה, בארכיון החכם באשי באסתנבול מצויים עשרות מכתבים אל הרב נחום בעניין זה, מאת כל הכיתות והמפלגות

5 כבר עמדו על כך החוקרים בהרחבה – ראו א' רודריג, חינוך חברה והיסטוריה, ירושלים תשנ"א. ראו גם: P. Dumont, "Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B. Braude & B. Lewis, 1, New York & London 1982, pp. 210-216

6 אסתר בנבסה, היהדות העת'מאנית בין התמערבות לצינונות 1908-1920, ירושלים תשנ"ז, עמ' 25.

7 א' בנבסה, חיים נחום – רב ראשי בפוליטיקה 1892-1923, ירושלים תשנ"ט.

8 א' חיים, "החכם באשי של קושטא ומלחמת הרבנות בירושלים", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 113-105.

בירושלים. חשיבות יתרה נודעת אפוא לארכיון זה לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, הישן והחדש, ולתולדות הציונות.

ארכיון החכם באשי הוא אפוא האוסף הגדול ביותר של מסמכים העוסקים באופן בלעדי בקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית. התעודות שופכות אור על קהילות ופרשיות שלא ידענו עליהן עד כה, מאירות באור חדש סוגיות שכבר נידונו, ומאמתות או מפריכות השערות שהועלו במחקר. עיון בתעודות אלה מזמן מיפגש עם דמויות מפתח בקהילות ומעשיר את ידיעותינו והבנתנו את דרכי פעילותן.⁹

להלן רשימה חלקית של הקהילות ששרדו מהן פניות אל החכם באשי באסתנבול: דמשק, עֵינָטֵב, דֵיאָרְבֵפֵיר, חלב, אנטיוכיה, צידון, בירות, אלכסנדריה, קהיר, תֵילוּאָן, פורט סעיד, אנקרה, איזמיר, דרדנלים, אדריאנופול, גליפולי, בורסה, אסמרה שבאתיופיה, אַרְטָא, סלוניקי, יאנינה, כרתים, רודוס, דְרָמָה, קורפו, אתונה, מלטה, כלכותה, מוצול, בגדאד, בצרה, בנגאזי, טריפולי, בלגראד, סופיה, רוֹסְגֵיק, בוקרשט, בודפשט, צנעא, בוכארה, קוקאנד, תאשכנת, פְרֵמֶנְשָא, תְלֶמְסֵן, תוניס, גֵרְבֵה, טנגיר, ועוד קהילות רבות. מארץ ישראל יש מכתבים רבים מן היישובים הבאים: טבריה, חברון, צפת, ירושלים, עכו, יפו, חיפה, ראשון לציון, ראש פינה, יסוד המעלה, כפר סבא, מנחמיה וזכרון יעקב. נמצאו גם מכתבים ממזרח אירופה וממערבה, ומקהילות ביבשת אמריקה: אמסטרדם, אנטוורפן, בריסל, פריס, בורדו, גֵרְנוֹבֶל, ניס, מרסיי, לונדון, מנצ'סטר, רומא, ליוורנו, פיזארו, פירנצה, פדובה, טריאסט, ברלין, פרנקפורט, המבורג, מינכן, לוצרן, וינה, הורדֶנְקֵה, ורשה, קרקוב, ראדום, וילנא, ריגה, מינסק, פינסק, בריסק, ביאליסטוק, ברסט-ליטובסק, ניו יורק, בולטימור, סינסינאטי, בואנוס איירס, ריו דה ז'נירו ועוד.

בסיכום מאמרו על המקורות לחקר יהודי מצרים ותורכיה, כתב פרופ' יעקב משה לנדאו את הדברים הבאים:

אם לא נמהר לנצל את המקורות לחקר הדורות האחרונים, יאבד חלק מהמקורות שבכתב וימותו אלה שעוד אפשר לראיינם. יתכן כי הפתרון למשימה החופה הזאת הוא בהפעלת צוותות שיעבדו על ארץ, או על תקופה, או על דיסציפלינה, במאמץ מתואם לבדוק ולרכז את המקורות על יהודי המזרח, לשם הכנתם למחקר מדעי.¹⁰

אני שמח על שהוועדה האקדמית של מכון בן-צבי אישרה את הצעתי לביצוע מחקר שתיתי של ארכיון החכם באשי במסגרת פרויקט "אוריינס יודאיקוס". המחקר ייערך גם בחסות המחלקה לתולדות ישראל שבאוניברסיטת בראילן והארכיון המרכזי לתולדות

9 אין בידינו כל תשובותיו של החכם באשי, או העתקיהן, אך כמה מהן נמצאות בארכיונים אחרים, כגון ארכיון הרב יעקב שאול אלישר, במכון לתצלומי כתבי היד העבריים, בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

10 "מ לנדאו, 'המקורות לחקר יהודי מצרים ויהודי תורכיה בדורות האחרונים', פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 110.

העם היהודי. חשיבותו של מחקר זה היא בהעמדה לרשות החוקרים של קורפוס תעודות מארכיון עצום בגודלו, העוסק בעיקרו וברובו בקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית. כך אפשר יהיה לחקור את אורחות חייהן של רוב הקהילות היהודיות במזרח הים התיכון בשלהי התקופה העות'מאנית. כמו כן תשתפר הבנתנו בתחום הקשרים הבינ־קהילתיים, ביחוד קשרי המרכז באסתנבול עם קהילות הפריפריה ועם קהילות יהודיות שונות ברחבי העולם.

מטרות המחקר הן כדלהלן:

- א – קיטלוג התיקים לפי קהילות;¹¹
- ב – העתקת התעודות ותרגומן;
- ג – הוצאה לאור של מבחר תעודות, במהדורה מחקרית, עם מבוא והערות;
- ד – מיפתוח ממוחשב ומודפס של כל התעודות, על פי מקומות, אישים ונושאים.

תעודות לדוגמה

להלן באות שתי תעודות, מסוגים שונים, הנותנות מושג כלשהו על החומר המצוי בארכיון. הראשונה היא מכתבו של הרב אליהו חזן, החכם באשי בטריפולי שבלוב, אל הרב משה הלוי, מתמוז תרל"ו (1876). המכתב עוסק במעמדם המשפטי של היהודים, על רקע שינויים במערכת החקיקה העות'מאנית. השינויים הותירו אי־הבנות ושאלות רבות שנוותרו ללא תשובה אצל אלו שהיו אמורים להוציא אל הפועל את החוקים, והרב חזן חשש שמצב זה עלול לפגוע באוטונומיה המשפטית היהודית:

ועתה הן ידיע להוי לך מלכא כי פה העירה נפטרת אשה אחת ויורשיה יושבים בעיר תוניס יגן עליה אלוהים. לכן שלחתי וחתמתי כל אשר בבית כנהוג פה מימים ראשונים. וכעת באו היורשים מתוניס והם סודיטו [נתינים] של ממלכת איטליא ירום הודה. והקונסול ירום הודו כתב להשר הוואלי [המושל העות'מאני] ירום הודו על דבר זה כי בהיות ענייני ירושה של יאודים, שיעשה העניין הוואלי לשמי לעשות כדת של תורה. והפאשה [תואר כבוד של המושל העות'מאני] השיבו כי ענייני ירושה אין להחכם באשי להתערב אלא צריך המישליש [המג'ליס] שיראו הענין. ומחק המלכות שכיון שהאשה המורשת היא ריעיא [נתינה] של אדונינו המלך השולטאן ירום הודו והיורשים הם סודיטו, אינם יורשים אותה אלא המלכות יורש הכל. וזה פרצה גדולה. ועל זה כבר כתב הקונסול איטאליאנו למחנה קודשו [לאסתנבול] להאילג'י [לשגריר] ירום הודו. ובקש מאתי שגם אני אודיע הדבר למעלת כבוד תורתו. ואחלה פני קודשו שיודיעני אם בדיני ירושה שבין שני ישראלים ריעיאס [נתינים עות'מאניים] יכולה הממשלה להתערב לחלק הירושה בדינם או הוא רוחני ונוגע לנו. ואתו הסליחה רבה.

11 דבר זה נעשה כבר באופן ראשוני על ידי מר דב הכהן.

התעודה השנייה היא מכתבו של נער צעיר מסלוניקי אל הרב חיים נחום מחודש אב תר"ע (1910). תעודה זו ממחישה את תחושת התמורות וההתלבטות של הדור הצעיר בקהילה זו אחרי מהפכת "התורכים הצעירים", וכן את חדירת המודרניזציה וההתמערבות לקהילות היהודיות. הנער הכותב, חננאל חיים חסיד, שהה בעת כתיבת המכתב בחופשה באסטנבול. וכך הם דבריו:

לכבוד מעלת עטרת ראשנו, הודנו והדרנו, פאר עדת ישראל וראש הרבנים בכל ערי תורקיה קקש"ת (כבוד קדושת תורתו) הר"ב [חיים נחום גר"ו ושליט"א] נטריה רחמנא ופרקיה ושיחיה לאורך ימים טובים אמן]

מורנו ורבנו!

תבונותיו הנעלות והתרומיות, לבו הטהור והטוב הפתוח לרוחה לכל שואל ומבקש מרומי [מרום מעלתו] עזרה, ושתדלנותו האדיר וחפצו האמיץ להתעניין בכל אשר יביאו לפניו לענות בו, אף כי עניין קטן ופרט ודל ופחות הערך הוא, כל אלה הם אשר אלצוני ויריהבו עוזו בנפשי לגשת לפני רומי [רום מעלתו] היום ולבקש מלפניו על דבר אשר נראה כי קטן ונעדר ערך הוא.

אנכי, תלמיד בית מדרש הרבנים בית יוסף בסאלוניקו לובש ככל שאר חבירי את ה"גיובי" [מעיל] ואת ה"אנטארי" [שלמת גבר] כאשר כבר כבודו יודע שזה לובשים הת"ח [התלמידי חכמים] בסאלוניקו. מסבות לא אחדות אמרתי – וכמוני רוב תלמידי המוסד הזה – להחליף את מלבושי זה במלבוש אירופי כי מה יוסיף ומה יגרע אם אנכי לובש "אירופית", אף כי בכיתת הת"ח אני, כל עוד שעדיין אין בידי לא מישרה ולא אף שם של ת"ח כי אני נער לומד בבית מדרש הרבנים. לנער כמוני המלבוש התורקי אינו לא לבד דבר טוב והגון כי אם גם דבר של גנאי ודופי. מראה רע ודמות מכוער לובשי המלבוש הזה עושים לעיני כל רואה אשר על זה ללעג וקלס נתנו כל הימים. לא לבד מנקודת מבט זה כי אם גם מהרבה ורבות כאלה אשר אין פה מקומם להגידם כולם, אנחנו סובלים בכל רגע לרגלי המלבוש הזה.

דברתי רבות פעמים על לב אבותי ואנשי ועד בית יוסף למען ירשוני להחליף את לבושי ולא הסכימו עמדי. ילדי יום הסבו כי אנכי אסע בימים אלה פה קושטא למען אחליף מעט כח ולהבריא את גופי מחולשת וטורח עבודת הלימודים בכל השנה. ועל זה הוכרחו אבותי להלבישני אירופית במספר הימים אשר אמצא בעיר הזאת.

אנכי בחפצי לההנאות ולהשתמש ממאורע זה להשאר עם המלבוש הזה, שלחתי אל אבותי לאמר כי ירשוני לחזור לסאלוניקו לבוש אירופית. ותשובה לזה קבלתי תמול לאמר, אין אנו מרשים לך ללבוש אירופית כי אם תעשה כזאת דע כי מבית יוסף וגם מבית הספר ת"ת הגדול יגרשו לך מהיות מורה שם. התשובה הזאת

פעמה בקרבי כרעם ההולם באויר השמים. האם חייב אנכי לשתות לעג כמים ולסבול הרבה יותר מדי עוד עם המלבוש התורקי בעבור כי אין חפץ ורצון אנשי הועד להרשות אותי ללבוש אירופית. במעשם זה, אנשי הועד יכריחו אותי – למרות רצוני – לעשות אחד משני דברים אשר שניהם לא טוב לתכליתם הם: או יכריחוני לעזוב את בית המדרש, או כי אלבש תורקית ואתמיד עוד באלה הלמודים, אך כי אהיה לנוזר כל הימים ואהיה מוכרח שלא לצאת מפתח ביתי החוצה כי אם רק ללכת אל בית המדרש. מוכרח אני לעשות אחד משני אלה כל עוד אשר דרך אחרת אין עמדי.

אך אמרתי אפנה נא אל עטרת ראשנו כי הוא ישפיע מרוב חסדיו עלי, והוא יעצני בדעתו הרחבה מה שעלי לעשות על זה, ואם אפשר גם – אתרי אשר הבין את רוע מצבי – לתת בידי דבור או מכתב כי ירשוני בבקשתי. אנכי בטח כי רום מעלתו ירצה להתעסק בדבר הזה אף כי דבר פעוט וקל הערך הוא. בתקוה כי אוכה להצליח בבקשתי זאת, אנכי נושק את ידיו הקדושות ויוצא מלפניו בקידה ובהשתחוית אפים. ברגשי כבוד ויקר עבדו חננאל חיים חסיד מתלמידי בית מדרש הרבנים בסאלוניקו.

